

Válasz az opponensi véleményekre

Megjelent könyvről opponensi véleményt írni sajátos kihívás – mondta Varga Zsuzsanna. Nos, válaszolni olyan opponensi véleményekre, amelyek egybehangzóan elismeréssel illették munkámat – hasonlóan kihívás.

Válaszom első pontja a köszönetnyilvánítás azért, hogy figyelmesen elolvasták, hiszen nem szokványos terjedelmű műről van szó. Hálás vagyok, amiért nemhogy nem bíráltak a terjedelemért, de el is fogadták azt. Gárdonyi Máté kifejezetten alátámasztotta, Bayer József a történeti hitelesség érdekében kifejtett „szeretetteljes pepecselést” említett, és Varga Zsuzsanna is felülírta első berzenkedését. A nagymonográfia terjedelmi, szerkezeti keretei módot és lehetőséget adtak arra, hogy a maga összetettségében jelenjen meg az ember és a főpap. Köszönöm az elemzés adatgazdagságának és hitelességének, illetve az elemzői elfogulatlanság szándékának kiemelését. Számomra magától értetődőnek tűnt, hogy a mindenkori hatalom egyházpolitikájának, az állam és az egyház kapcsolatainak, konfliktusainak valamennyi érdemi szereplőjét bemutassam, hiszen csakis így lehet elkerülni a leegyszerűsítés és a részrehajlás csapdáit. Köszönet a dolgozat ezernyi forrásra támaszkodó mikrotörténeti és a tágabb társadalom- és politikatörténeti összefüggéseinek méltatásáért, a Mindszenty-életrajz kortörténeti beágyazottságát eredményként értékelő véleményért. Köszönöm, hogy munkámat mindhárom bírálóm elfogadta, lényegi kifogást a téziseimmel kapcsolatban nem fogalmaztak meg, inkább olyan csomópontokra mutattak rá, amelyekről magam is azt gondoltam, hogy új megközelítést kell érvényesítenem.

Az opponensi véleményeket részben összevonva, részben opponensenként külön-külön igyekszem megválaszolni. Mindhárman elismerően nyilatkoznak a mű dokumentáltságáról, a levéltári kutatások alaposságáról. Valóban, több mint tíz évig tartott, mire 38 hazai és 20 külföldi levéltárba eljutottam. A legemlékezetesebbek azok az élmények voltak, amikor az egyik levéltárban talált irat folytatása a világ másik szegletéből, egy másik levéltárból került elő.

A „kedvencem” az a történet, amely 1956-ban Budapesten kezdődik Mindszenty József amerikai követségi menedékével, majd folytatódik Washingtonban egy Bécsbe akkreditált diplomata, Alfred Puhán sürgönyével arról, hogy egy Ausztriába szökött magyar szerint Mindszenty bíborost az oroszok ki akarják csalni a követségről. A fonalat Szerov tábornok, a KGB akkori vezetőjének Moszkvába küldött jelentése fűzi tovább, miszerint Mindszentyhez küldtek egy ügynököt azzal az ajánlattal, hogy illegálisan kijuttatják az országból. Ha beleegyezik, azonnal letartóztatják, amint

elhagyja a követséget. Az orosz nyelvű jelentés a szovjet elnöki levéltár mikrofilmre vett dokumentumai között lelhető fel – de nem Moszkvában, ahol ez (ismét) zárolt, hanem a Hoover Intézet levéltárában, Palo Altóban, az amerikai Szilícium-völgyben. (A glasztnosztynak köszönhetően amerikai kutatók dollárezrekért megvették az iratok másolatait.) Végül a Mindszenty Alapítvány Levéltárában is felbukkant egy erre rímelő irat: az 1956-ban emigrált vádlott-társ, Ispánki Béla írt a követségre a szökési/szöktetési tervekről.

Itt szeretném megemlíteni, hogy a történész szakmában ritka, példás együttműködésre került sor a bencés Somorjai Ádám és közöttem: az amerikai levéltárak feltárása anyagilag is, energiákban is meghaladta volna a lehetőségeimet. Mi „összeadtuk” a kutatási esélyeinket, és a feltárt dokumentumokat egymás rendelkezésére bocsátottuk. Somorjai lendületesen publikált, több kötetre rúgó forrásközlései számomra is nagyban megkönnyítették a feldolgozást. A mutatók számok ellenére legalább három levéltár rejthet még releváns iratokat: Rómában a Vatikáni Titkos (újabbán: Apostoli) Levéltár, Moszkvában a KGB, valamint Bécsben Franz König bécsi bíboros érsek levéltára. Utóbbi kettő kutathatósága jelen pillanatban (2019. november 30.) sem jobb, mint 2015-ben. A Vatikáni Apostoli Levéltár esetében viszont változás XII. Piusz iratanyagának 2020. évi megnyitása, illetve – ahogy erre Varga Zsuzsanna utalt – a Pármából a Vatikáni Államtitkárság Történeti Levéltárába átszállított ún. Casaroli-hagyaték kutathatósága.

Amint az iratanyag 2015-ben átkerült Pármából Rómába, Somorjai Ádám azonnal feldolgozta és 2017-ben, majd 2018-ban publikálta a Mindszenty bíborosra vonatkozó iratokat. A vatikáni keleti politikai szakértője, Giovanni Barberini olasz történész 2008-ban már közölt egy válogatást az irathagyatékból *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana*. (A párbeszéd politikája. Casaroli dokumentumai a vatikáni keleti politikáról) címmel. Varga Zsuzsanna kérdésére konkrétan is válaszolva: az új dokumentumokból azok az izgalmasak, amelyek nem kerültek bele Barberini kötetébe. Casaroli 1963 és 1965 között háromszor látogatta meg Mindszentyt a budapesti amerikai követségen. Somorjai Ádám közölte először Casaroli 1963. május 8-ai első látogatásáról a felettesének, Cicognani bíboros-államtitkárhoz írt jelentését. Casaroli további elemzéseiből kiderül következetes tárgyalás-pártisága, ezek nemcsak a Mindszenty-ügyre, hanem az Ostpolitik történetéhez is hasznos források. További dokumentumok szólnak Mindszentynek az amerikai követségről történő 1971. szeptember 28-ai távozásának előkészítéséről. Ezek nagyon gyakorlatias részletekkel foglalkoznak: mikor, hogyan, mivel és kivel utazzon a bíboros. Mindezek nem voltak ismeretlen információk, de természetesen cizellálják a részleteket. A Mindszentyről

általam is írottakat pedig megerősítik, mert Casaroli világosan látta és jelentette is feletteseinek, hogy a bíborost nem lehet eltéríteni attól a felfogásától, miszerint király és nádor hiányában ő az első közjogi méltóság. Végeredményben nem volt hajlandó politikai meggyőződését alárendelni egyházi hivatalának. Ezért is fogja a Szentszék nélküle megkísérelni az egyház helyzetének javítását, magára vonva ezzel a kortársak – és tegyük hozzá, az utókor – értetlenkedését. A Casaroli-forrásokból megismerhetőbb a szentszéki diplomatáknak a keleti politikával kapcsolatos észjárása, taktikája, véleményük különbözősége – s kivált ez utóbbi mindenképp novum. Meggyőzőek a tekintetben – amit a szakma eddig is vallott –, hogy hamis az a feltételezés, miszerint Casaroli „becsapta volna a pápát”. Ha a követségi időszakról külön monográfiát írnék, akkor nyilván beledolgoznám ezeket a forrásokat is. Kollégáimmal egyébként tervezzük az 1964-es részleges megállapodás teljes forrásanyagának közzétételét – s annak elemzéséhez kincset ér minden új vonatkozó dokumentum. Érdeemes tudni, hogy a Casaroli-hagyaték nem tartalmazza teljességében mindazt a dokumentációt, ami a szentszéki keleti politika formálása során keletkezett, csupán azokat, amelyeket Casaroli hazavitt és magánál tartott. Az iratok teljessége akkor áll majd össze, ha VI. Pál iratanyaga is megnyílik, de ez már az újabb történésznemzedék feladata lesz.

A mennyiségi mutatók – levéltárak és kutatott folyóméterek száma – önmagukban persze még keveset jelentenek. Ahogy Hubert Jedin világhírű egyháztörténész szellemesen megfogalmazta: „*egy halom téglá vagy egyetlen fal még nem ház*”, önmagában a források özöne még nem szerves egész. Hogy azzá váljon, ahhoz kellett az a húsz év, amennyit Mindszenty József életének és sorsának intenzív kutatásával töltöttem. (Már ennél is régebben, 1985-ben kezdett KALOT-kutatásaim során találkoztam először a személyével és azokkal a konfliktusokkal, amelyek egy katolikus, jezsuita vezetésű ifjúsági mozgalom és a *modus vivendit* elutasító főpap között bekövetkezett.) Visszagondolva, magam is elképedve látom Mindszenty megítélésének szélsőségeit: a rendszerváltozás előestéjén ő volt a megtestesült reakció, avított, maradi és buta – mára a szentek előcsarnokába lépett, „tiszteletreméltó”, hamarosan tán boldogként is tisztelhető közéleti személy. A köztes években volt, hogy egyetlen helyreigazítás – például az emlékiratok kapcsán (akár pro, akár kontra) – szélsőséges indulatokat váltott ki, az olvasó személyes beállítódásától függően újabb támadásként vagy ellenkezőleg, elfogultsággként értékelve a józan szót. A történész persze nem tévedhetetlen bíró, kérdéses megállapításait korrekt vitákban kell tisztázni. Ám abban sajnos nincs változás, hogy a félművelt emberek féligazságokon alapuló meggyőződése megingathatatlan. Mégis hiszem, hogy érdemes újra és újra nekiveselkedni, és – Enyedi

György akadémikus klasszikus mondását kölcsönözve – addig kell a borsót a falra hányni, amíg a fal le nem dől...

Mindhárom opponensem kiemeli Mindszenty József zalaegerszegi éveinek feldolgozását. Gárdonyi Máté azt húzta alá, hogy más még nem tárta fel ilyen mélységben egy kisvárosi plébánia működését a két világháború közötti Magyarországon, tehát sikerült túlmutatni a személyes sorson. Elismeréséért azért is vagyok különösen hálás, mert opponensem személyében nemcsak a kiváló egyháztörténészt, hanem a gyakorló plébánost is tisztelhetjük, tehát ha valaki, akkor ő pontosan tudja, milyen kihívásokkal kellett szembenéznie Isten szolgájának. Varga Zsuzsa szerint ez a szakasz külön könyvként is megállná helyét. Nos, ezen a fejezeten időközben tovább dolgoztam és azt 2019 végén önálló kötetben kiadta a Göcseji Múzeum. Szándékaim szerint immár nemcsak a plébános és plébániája működése, hanem a kisváros élete is megelevenedik az olvasó előtt. A plébános habitusa persze ugyanaz, mint a doktori műben: egy konzervatív, rendkívüli küldetéstudattal bíró, hallatlanul energikus és munkabírási személy. Templomokat, katolikus iskolákat és szociális intézményeket épített, restaurált, kurációkat létesített, sajtót alapított. Sokoldalú ember volt, de az élet hozta helyzeteket kizárólag egyféleképp, a katolikus hite diktálta módon élte át.

Örömmel olvastam Varga Zsuzsánál is, Gárdonyi Máténál is Mindszenty és az antiszemitizmus elemzésének elismerő említését – ami érinti a Bayer József által felvetett lelkiismereti és vallásszabadság kérdését is. Mondanom sem kell, hogy ez a téma különösen érzékeny, e téren kiváltképp szélsőségesek a vélemények (miszerint a püspöki karban ő volt a legantiszemtább püspök vs. a zsidóság megmentője). Én a változás folyamatát igyekeztem vázolni, mivel meggyőződésem – és ezt dokumentumokkal támasztottam alá –, hogy nem ugyanaz a Mindszenty József áll előttünk 1944 tavaszán, mint 1944 őszén.

1944. április 27-én kiadott köriratában a keresztelezésre jelentkező zsidók részére hat hónapon át tartó felkészítési időt írt elő (ami duplája volt a Rott Nándor püspök részéről 1938-ban megkövetelt három hónapos előzetes oktatásnak). A kivételezést kérő folyamodványokat májusban még elutasította. A zsidóság elhurcolásának közvetlen fenyegetettségében azonban enyhített a keresztelezési eljárás szigorán és június 17-én először, majd később ismétlődően engedélyt adott a kivételezésre. Néhány hónapon belül eltérően ítélte meg az üresen maradt zsidó ingatlanok igénylését. 1944 tavaszán még semmi kivétlivalót nem látott a zsidó–keresztény tulajdonosváltásban, 1944 őszén azonban már erkölcsileg egészen másként látta a helyzetet és szeptember 25-én latin nyelvű körlevélben tiltotta meg, hogy a katolikus egyház intézményei zsidó ingatlanokat szerezzenek.

Ezért is írom azt, amit Gárdonyi Máté ki is emelt: *„megtett egy utat attól a Pehm József zalaegerszegi plébánostól, aki »keresztény önvédelemből« káplánját vagy harangozóját is megfeddte volna, ha zsidótól vásárol, addig a veszprémi püspökig, aki együtt érez az üldözöttekkel és ugyanolyan figyelemben részesítette őket, mint az összes többi rászorulót.”*

Ezt a fejlődést, a változás képességét igyekeztem más esetben is hangsúlyozni, akár például az ökumenizmusról, akár Horthy Miklós megítéléséről volt szó. Mindszenty oly korban élt, amikor a kereszténység politikai jelszóvá vált. Nélkülözhetetlennek tekintette a keresztény értékeknek a közéletben való érvényesülését, de nem fogadta el, hogy azt nem katolikus szereplők is képviselik. Ráadásul a vármegyei határok közötti szűk mozgástér is meggátolta abban, hogy a keresztény felekezetek közötti kiengesztelődés híve legyen és – bár van, aki így látja – nem vált az ökumené előfutárává. Ám szellemi horizontja kétségtelenül tárgult attól kezdve, amikor felismerte, hogy a nemzetiszocializmus közös ellenség. A világ magyarjai között végzett lelkipásztori munka során már egyáltalán nem nézte, hogy ki katolikus, vagy ki protestáns, hanem csak azt, hogy ki a magyar. Horthyt nemhogy törvényes államfőnek, hanem református vallása miatt egyenesen eretneknek tartotta, mégis 1972-ben Lisszabonban megkoszorúzta a néhai kormányzó sírját. Ami zalaegerszegi plébánosként vagy veszprémi püspökként elképzelhetetlen volt, az most az emigráció keserű kenyerén bekövetkezett: fejet hajtott a hajdan illegitimnek tekintett református államfő előtt.

Amiben viszont jottányit sem változott, az az opponensek mindegyike, nyomatékosan Bayer József és Varga Zsuzsanna által említett legitimizmus. Ez a kérdés központi jelentőségű Mindszenty József magyar hercegprímás történelmi alakjának és sorsának megítélésében. Sokat tanultam Bayer József érdekesítő és sokoldalú politológiai elemzéséből, a legitimista álláspont konzervatív, történeti, egyházi és szakrális összetevőiről. Ennek hatására újfent áttekintettem Mindszenty József monarchista megnyilvánulásait. És újfent meg kellett állapítanom, hogy Mindszenty József nem egy teoretikus elme, hanem gyakorlati legitimista volt. Kétkedés és érvek keresgélése nélkül elfogadta, vallotta és képviselte, hogy a keresztény értékrenddel szervesen összeforrt királyság a magyar nemzet számára a hatalomgyakorlás ideális formája. Kétségtelen, hogy Mindszenty által idealizált államforma a monarchia, politikai hitvallása pedig a legitimizmus. Ez a meggyőződése statikus, és egyáltalán nem egyszerű a Varga Zsuzsanna által megfogalmazott kérdés: miért? A válasz összetett.

1. Elsőként a családi indíttatás, az iskolai neveltetés, a példaképek említhetők. *„Ez a nevelés és ezek az alapelvek ugyanúgy vannak beépítve egy emberi életbe, mint ahogy a földre rá van építve a vaspálya”* – vallotta Mindszenty József 1949-ban az utolsó szó jogán bírái előtt.
2. Gróf Mikes János püspök hatása. Ő egy példakép és mentor, sőt egy apapótlék is Pehm József számára.
3. Ez is egy érési folyamat eredménye. Pehm fiatal korától kezdve legitimista, de e meggyőződésnek a töretlenné formálódása évek műve. Határpont volt 1921, IV. Károly halála, hiszen ezzel a megkoronázottság erkölcsi értéke a múlté lett és a kiskamasz Ottó királyfit nehezen lehetett a nemzet egységét megtestesítő alkotmányos uralkodónak beállítani.
4. Jelentős műve a legitimizmus szimbóluma: a IV. Károly tiszteletére emelt templom Zalaegerszegen – ami párját ritkítja a világban. Felszentelése után nem is lehetne más, mint legitimista.
5. Személyes élmény is közrejátszott. 1924-ben az észak-spanyolországi Limpiasban találkozhatott az akkor 12 éves Habsburg Ottóval. A főherceg intelligenciája mély benyomást tett rá. Ekkor vált igazán a hívévé és fogadta el, amit gróf Apponyi Albert – vagy Csernoch János hercegprímás is – képviselt: a koronás király fia is kapocs, még ha nem is olyan erős és nagy, mint a koronázás, és hogy Magyarországnak van törvényes királya, akit csak az adott helyzet akadályoz abban, hogy megkoronázzák.
6. A király iránti hűség élete végéig kitartott, miután az összeforrt benne a katolikus hittel. Számára a legitimizmus biztosítja az állam és az egyház harmóniáját. A Szent István-i Magyarország koncepcióján alapuló világképe egyet jelentett a hazafisággal: hazafi az, aki legalábbis monarchista, még inkább legitimista. Azaz nem akármilyen királyt tud elképzelni Szent István trónján, hanem kizárólag az 1723-ban elfogadott Pragmatica Sanctióban megszabott öröklési rend szerint következő uralkodót.
7. Meggyőződése annál erősebb lett, minél inkább korlátozták (1918-ban, 1921-ben, majd 1946-ban). Ő azáltal acélosodott, ha támadták akár személyében, akár hitében vagy eszméiben. És amikor a királyság léte került veszélybe, akkor lett a legaktívabb monarchista.
8. Idővel a királypártiság antibolsevizmussal és liberalizmusellenességgel párosult. Mondhatni leegyszerűsödött a szemlélete. És ez csak egyre mélyült: itt utalnék Varga Zsuzsanna azon kérdésére, hogy miként hatott a 15 évnyi követségi bezárkózás, a kényszerű mozgástér a személyiségére. Mind zárkózottabb és befelé forduló lett. Ezen

nem is csodálkozhatunk, hiszen megfosztatott a cselekvés lehetőségétől, szabad volt, mégis rab: a saját maga alkotott szimbolikus börtön rabja. A követségi években már magát látja a kommunizmus elleni harc egyedüli igaz letéteményesének, mint akivel igazságtalanul jártak el. Gondolatai körbe-körbe járnak, és ahelyett, hogy a valóság porondján küzdött volna, csak virtuálisan birkózott a kádári rendszerrel. A realitásokkal egyre kevésbé volt tisztában, ehelyett a múltba menekült, és nem engedett abból, hogy ő az első közjogi méltóság és az első zászlósúr. Nem véletlenül jegyezte meg 1965-ben az egyik amerikai diplomata, hogy a bíboros levelei egyre „értelmezhetetlenebbek” – legalábbis az amerikaiak számára. Mindszenty küldetéstudata felerősödött: ő azért harcol, hogy győzelemre vigye a szabadság és az igazság eszméjét hazája ellenségei felett. Ebből a drámai folyamatból, a szellemi bezártságból Mindszenty akkor képes majd kilépni, amikor kényszerűen visszafogott aktív énje újra lendületet kap: ez lesz emlékiratainak kiadása és a világ magyarjainak lelkipásztori gondozása. Ez a két fő szempont az, amiért hajlandó lesz 1971 őszén a követségről távozni.

9. Mindszenty hitt a Habsburg-monarchia magyarországi restaurációjának szükségszerűségében és lehetőségében, illetve a monarchiával járó állami autokráciában. Azzal egyáltalán nem foglalkozott, hogy a nemzetállamiságukat elnyert szomszédos országok létüket fenyegetőnek érezték a restauráció gondolatát is, vagy hogy ez megosztja a nemzetet. Abban, hogy Mindszenty királypárti maradt 1945 után is, az új utat nem akaró és nem kereső embernek a régi struktúrákhoz és az örökölt autoritásokhoz való ragaszkodása nyilvánult meg. A királyság az egyházhoz hasonló stabilitást, hasonló struktúrát szimbolizált, ráadásul összefonódott a katolikussággal. A realitás azonban az volt, hogy a Szovjetunió kiterjesztette befolyását fél Európára. Akkoriban sokan őszintén hitték, hogy a köztársasági államforma sokkal alkalmasabb az alkotmányos jogok kiterjesztésére és garantálására, mint a történelmi rekvizitumnak tekintett, sőt a zsarnokság szinonimájaként kezelt monarchia. Persze jól tudjuk, hogy a monarchikus államforma – ha az uralkodói hatalomnak alkotmányos korlátai vannak – nem ellentétes ab ovo a demokráciával, s aki királyságpárti, attól még nem feltétlenül antidemokrata.
10. Végül a személyesebb indítékok mellett említek egy egyháztani/mentalitástörténeti szempontot: a trienti zsinattól (1545–1563) a II. vatikáni zsinatig (1962–1965) érvényes egyházmodell (*societas perfecta*, azaz tökéletes, független „befejezett” társaság) a monarchikus berendezkedéssel mutat affinitást, bár hivatalos

megnyilatkozás szintjén (pl. a pápai enciklikákban) a politikai berendezkedés kérdésében a katolikus egyház nem foglal állást. Hangsúlyeltolódás csak az 1940-es években vehető észre, amikor XII. Piusz pápa 1944. évi karácsonyi beszédében először szólt pozitívan a demokratikus társadalmi berendezkedésről, amely inkább feltételezi a köztársasági államformát.

Csak egyetérteni tudok Bayer Józsefnek azzal a megállapításával, miszerint a magyar polgárosodás elmaradása, a félféudális függési viszonyok és a királyság felbomlásának sokkja a trianoni békeszerződés nyomán magyarízatot adhatnak arra, hogy miért marad fenn ilyen súllyal a magyar katolikus egyház mértékadó köreiben a legitimizmus. Úgy vélem – és ennyiben továbbgondolnám az opponens felvetését, miszerint a magyar kereszténydemokrácia és keresztényszocializmus zsákutcája több szálon is Mindszentyhez vezethető vissza –, hogy a legitimizmus, kivált 1945 után, nem volt képes betölteni a konzervativizmus integráló ideológiájának szerepét, és ez is befolyásolhatta a kereszténydemokrácia sikertelen hazai meggyökeresedését. A magyar nemzeti uralkodó osztály egy részét (mintegy negyedét) kitevő nem katolikus elit szimbolikus univerzuma számára a legitimizmus eleve elfogadhatatlan volt. Már az első komoly szakítópróbánál beigazolódtott, hogy integrálás helyett repedéseket okoz katolikus és katolikus, keresztény és keresztény között is.

Fontos kérdések húzódnak meg Gárdonyi Máté és Bayer József azon megállapításai mögött, miszerint „a hercegprímás szerepéről alkotott sajátos közjogi elgondolása” fontos tényezője volt a személye körüli konfliktusoknak. Mindszenty az 1918–1956 közötti magyar társadalmi átalakulásokkal szembeni olyan alapállást vett fel, amely folyamatosan ütközött a különböző forradalmi és reformtörekvések képviselőivel. Más múltú és jellemű főpap talán más utat járt volna, és talán más lett volna egyéni sorsa is, de hogy a katolicizmus sorsa másként alakult volna, az erősen kétséges. Mindszenty József – mint bíboros és esztergomi érsek – vállalta a történelem által ráosztott, időnként nem teljesen testhez álló szerepet: ő maradt az egyetlen komoly befolyással és tekintéllyel bíró személy, aki egyháza élén, akár a mártíromságra is elszántan, még vállalta a harcot – a reménytelen és megnyerhetetlen utóvédharcot. Ugyanakkor az is tény, hogy a magyar katolikus egyház szinte ösztönösen kötődött azokhoz a hatalmi konstellációkhoz, amelyek az egyház közjogi, hatalmi szerepének fenntartásában voltak érdekelték. Bayer József további hangsúlyos megállapítása, hogy *„az egyház legitimáló funkciója ideológiai jellegű, az uralom vallási és eszmei szentesítésén nyugszik, de ez nem azonos a hatalmi funkcióval”*, merthogy azt nem a hercegprímás, hanem *„a király*

helyetteseként inkább a nádor töltötte be.” Történetileg ez az, ami igazolható, a koronázó esztergomi érseknek a feudális korban még élő közjogi-közhatalmi szerepei fokozatosan, a 20. század derekára végképp kiüresedtek. A rangok jelképpé váltak és nem jelentettek valódi hatalmi jogosítványt.

Bayer József és Gárdonyi Máté az életrajz fontos eredményének tartja a Vatikán keleti politikáját keresztező Mindszenty helyét, szerepét, szándékait a kelet-európai pártállamok kontextusában elhelyező elemzést. Tény, hogy a katolikus egyház 1960-as években elkezdődött, s több tekintetben máig tartó, nagyarányú nyugat- és kelet-európai térvesztésével szemben a sajátos nagykövetségi emigrációban élő főpap álláspontja, a pártállami nyomásgyakorlás és együttműködési szándékok következetes elutasítása egyik oldal számára sem jelentett kívánatos alternatívát. Súlyos kérdés, hogy volt-e a Vatikán keleti politikájának értelme és haszna, illetve hogy az milyen következményekkel járt. A keleti politika mérlegelésekor ma is az a legvitatottabb, hogy vajon könnyebbé vált-e a kelet-közép-európai országokban működő katolikus egyházak sorsa? Ahogy az opponens írja, többféle válasz adható. A Mindszenty-féle intranzigencia csak az adott korszak konkrét feltételei közt értelmezhető és értékelhető. Ám szeretném hangsúlyozni, hogy amikor általában Mindszenty szembenállásáról beszélünk, akkor egy meghatározó, de nem mindenkor érvényes és megmásíthatatlan jellemvonásáról van szó, mert igenis voltak pillanatok, amikor nem zárta ki a tárgyalás lehetőségét (pl. 1945-ben felkereste Puskin követet – tárgyalni kívánt; 1948 elején iskolaügyben Rákosihoz küldte Czapik érseket – tárgyalni kívánt).

Ezúttal a szembenállás választásában személyiségjegyein túl meghatározó volt reménykedése egy világpolitikai fordulatban, továbbá, hogy abban a szilárd tudatban cselekedett, hogy maga mögött tudja a Szentszék támogatását. Akkoriban Rómában is úgy gondolták, hogy üldözések idején két út létezik: az alkalmazkodás vagy a hajlíthatatlanság. A pápa ódzkodott attól, hogy konkrét helyzetekre konkrét magatartási receptet írjon elő, de általában véve elvárta, hogy a hívek ellenálljanak az ateista kommunizmusnak. Mindszenty nem tudta megállítani azt a politikai változást, ami Magyarországra szakadt Jalta és Potsdam révén. Sem szembenállással, sem tiltakozással. A változások irányát (bolsevizálódás) helyesen látta, politikailag ő bizonyult a tisztánlátóbbnak, de nem tudta elfogadni, hogy a dolgokon nem változtathat. Azokat a taktikai lehetőségeket sem érzékelte, amelyek révén befolyását talán érvényesíthette volna. Prímássága felsőbbségébe vetett bizodalomban rosszul számította ki választási lehetőségeit: a Vatikán nem tudta megvédeni, Amerika nem avatkozott be. Útja a kiépülő diktatúrával szemben szükségszerűen vezetett tragikus összeütközéshez.

Ugyanakkor történészként magam is a megbékélési politikát vélem eredményesebbnek. Erre tagadhatatlanul volt esély, mert az „olvadás” korszaka, a II. vatikáni zsinat, a helsinki konferencia olyan légkört teremtettek, hogy bízni lehetett abban: a kommunista államok is jobban tiszteletben tartják majd a vallásszabadságot. A Szentszék keleti politikájának értékelése, újragondolása ma is javában tart, ahogy az akkori szereplők megítélése – VI. Pál pápával és Agostino Casarolival az élen – is viták keresztüzében áll. A téma komplexitása – annak ellenére, hogy a nemzetközi történetírásban már több évtizede kutatják –, a vasfüggönyön inneni kutatók részéről még rengeteg alapkérdés tisztázását igényli. Érdekes, hogy a nyugat-európai történészek mintha elfogadóbbak lennének a keleti politikai megítélésében, mint közép-európai kollégáik, akik szigorúbban ítélik meg az Ostpolitik eredményeit, illetve eredménytelenségét.

Bayer József elismeréssel jegyzi meg, hogy a konfliktusokat mindvégig a lelkiismereti és a vallásszabadságot feltétlen értéként tartva tárgyalom, és hogy ezen az alapon (is) elmarasztható a kommunista államhatalom önkénye és vallási türelmetlensége. Hasonló értékközpontúsággal azonban az is kijelenthető, hogy a történelemben a szabadságjogok, s különösen a vallásszabadság kérdésében (ami eleve egy „liberális” követelés) a magyar katolikus egyház sem bizonyult a vallási türelem bajnokának (utalnék itt egyes püspökök főrendiházi szembenállására az 1848-as vagy az 1894/95-ös vallásszabadsági törvényekkel vagy az 1930-as évek katolikus kezdeményezésére a polgári házasság újragondolására). 1945 után volt egy nagy lehetőség, az egyház nyitottabbá válhatott volna a vallásszabadság irányában, de Mindszenty prímásként ezt tagadhatatlanul elmulasztotta. Pedig látnia kellett volna, hogy a második világháború protestáns, szekuláris, illetve ateista nagyhatalmak győzelmével végződött; az 1945-ös választásokon a szavazatok 43 százalékát ateista pártok, illetve egyházas kapcsolatokkal nem rendelkező parasztpárti szövetségeseik szerezték meg – s a kisgazdapártban olyan erős tudott lenni a nem katolikus vonal, hogy még a legfelsőbb politikai pozíciókat is részben kálvinisták töltötték be. Mindszenty azonban ahelyett, hogy a vallásszabadsági stratégiát követte volna, egy történelmi, historizáló stratégiát választott, ami vitatható közjogi igénye miatt igen gyorsan ütközést váltott ki a hatalommal. Ez nem elmarasztalás kíván lenni, pusztán ténymegállapítás.

Mindszenty készített ugyan egy nyers vázlatot *Híve-e az egyház a demokráciának?* címmel, amelyben az alapvető jogok között első helyen a vallásszabadságot említette. Ám az 1945 után bekövetkezett átalakulást csak az egyéni és a közösségi

szabadságjogok (az egyház szabad működésének) biztosításaként értelmezte, szemben a „haladó” kereszténydemokraták tágabb (gazdasági, társadalmi, politikai) vetületével.

Ugyanakkor kiemelten elismerésre méltónak tartom azt, ahogyan Mindszenty az általános emberi jogokat képviselte egy olyan időszakban, amikor ez a fogalom – emberi jogok – még nem volt általánosan bevett. Az 1949-es bírósági tárgyaláson a kifundált történeteket az ő szájából hallhatta a döbrent közönség, de még ezen körülmények között is kitartott – nem vonta vissza, nem tagadta meg – a magyar hadifoglyok, a deportált és üldözött magyarok érdekében tett lépései mellett. Korábban is habozás nélkül kockára tette egzisztenciáját (kész volt lemondani bíborosi méltóságáról), prímási tekintélyének teljes erkölcsi súlyát latba vetve felszólalt az emberi jogok sokoldalú megsértése ellen, és ezt a küzdelmet még ebben a helyzetben, a megpróbáltatások ellenére sem adta fel.

Gárdonyi Máté is, Varga Zsuzsanna is említésre méltónak tartotta a szovjet beavatkozásról írott okfejtéseimet. E téren is pontosítani igyekeztem a szovjet politika kezdeményező szerepét illető tévhiteket. Puskin követ 1948 őszi diplomáciai jelentései igazolják, hogy Moszkva nem szorgalmazta Mindszenty félreállítását. Legfeljebb rábólintott Rákosi kezdeményezésére, és „ha már így alakult”, akkor segíteni is próbálta a büntetőeljárás sikerét. Ám az iratok keltezéséből kétségtelen: nem a letartóztatást előkészítendő, hanem csak két héttel az *után* javasolta Krugljov belügyminiszter Molotov külügyminiszternek, hogy Mindszentyt kompromittáló anyagokat küldjenek Budapestre. Köszönöm Varga Zsuzsanna észrevételét, miszerint a beavatkozás eltérő dinamikáját a Mindszenty-per után fél évvel később lefolytatott Rajk-perrel való összehasonlítás még jobban megvilágítaná.

A kommunista hatalom és az egyház(ak) közti ideológiai, politikai ellentétek meghatározó jelentőségére utalva Bayer József jelzi, hogy a hercegprímás 1956-os rádióbeszédét az állampárt közvetlen bizonyítékként szokta emlegetni a földkérdés ügyében, miközben tény, hogy Mindszenty beszédében csak az egyházi intézmények helyreállítására és szabad működtetésére történt utalás. Való igaz, hogy vagyon nélkül egyetlen egyház sem képes saját működését, autonómiáját biztosítani, sem a lelki gondozás, sem a népoktatás területén, ugyanakkor Mindszenty többször utalt az egyházi vagyonnal való gazdálkodás hiányosságaira, sőt ő maga sem idegenkedett a földosztástól, ami igazolja érzékenységet és nyitottságot a szociális kérdésekre, a földtulajdonlás reformjára.

Külön köszönet Bayer Józsefnek, amiért észrevette és kiemelésre érdemesnek ítélte a kötet legutolsó lapjainak egyikén (az 1400. oldalon) olvasható magyarázatomat arra, hogy miként oldható fel a Mindszenty életén áthúzódó ellentmondás-halmaz (kemény és kedves, rideg és derűs, korlátolt és előrelátó, és ilyen ellentétpárokat még számosat sorolhatnánk). A lehetséges válaszhoz a II. vatikáni zsinat dokumentumai közül a vallásszabadsággal foglalkozó *Dignitatis humanae*-t hívtam segítségül. Mert – bármily meghökkentőnek is tűnik, hiszen látszólag pont ellentétes szellemiségűek – a modern zsinat magyarázza az intranzigens Mindszenty magatartását. Amikor leszögezi, hogy senkit nem lehet arra kényszeríteni, hogy lelkiismerete ellen cselekedjék, akkor a maga igazságát kereső és lelkiismerete szerint cselekvő Mindszentyt is igazolja. Hiszen az ő tevékenységének, döntéseinek, tépelődéseinek, sőt vélt „alkotmányos jogainak” is a gyökere az *igazságkeresés* és a *lelkiismereti kényszer*. Mindszenty sokkal inkább hitelvi alapon, lelkipásztori attitűdből és küldetéstudatból választotta a kormányzattal szembeni „merev szembehelyezkedés politikáját”, mintsem a politika világának keresése miatt.

Végül köszönettel tartozom azért, amiért opponenseim megállapították: munkámban egy történelmi személyiség sorsát és közéleti szerepét úgy igyekeztem felvázolni, hogy követtem a *sine ira et studio* módszert. Ez az elismerés nem csupán igazol, de bizakodással is tölt el a jövőt illetően.

Budapest, 2019. november 30.

Balogh Margit